

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ 1000 ՏԱՐԻ

ԱՐՏԱԾԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Ձեռագիրը ամեն մի ժողովրդի հոգևոր և նյութական մշակույթի ամենաթանկագին հուշարձանն է, որովհետև առավել շատ հետքեր է պահպանում անցյալի քաղաքակրթություններից: Այն բարդ և բազմադիմի հուշարձան է, զանազան գիտությունների, արվեստների, արհեստների և հրմտությունների միագումարության արգասիք, որոշակի ձևով, գրչությանը, բովանդակությանը, համապատասխան գեղարվեստական հարդարանքով, հիշատակարաններով և գոյատևման իր յուրահատկություններով: Ի տարբերություն մշակույթի կարծրանյութ հուշարձանների (հողի տակ թե վրա), որոնց վրայով ժամանակն ինքն է անցնում, փափկանյութ ձեռագրերը իրենք են անցնում ժամանակի և տարածության միջով և ավելի շատ կորցնում են (եթե բոլորովին չեն կորչում), քան ձեռք բերում՝ նորոգմամբ և հիշատակարանների տեսքով: Այս ճանապարհով, նրանք նոր շերտեր են ավելացնում եղածի վրա, վերամարմնավորվում, որպես բարդ հուշարձան: Ուսումնասիրողը զգուշությամբ պետք է քացահայտի կուտակված շերտերը, դրանցից «ազատի» և վերստեղծի ձեռագրի

նախնական վիճակը, որից հետո միայն ըստ ամենայնի ուսումնասիրի ամբողջական հուշարձանը, եթե նույնիսկ այդ պահին հետաքրքրում է նրա տարրերից կամ բաղադրիչներից մեկը: Այս եղանակով միայն լիակատար պատկերացում կարելի է կազմել և միջնադարյան հուշարձանի և այն ստեղծող բնագավառի՝ գրչության արվեստի մասին, և ճիշտ գնահատել հուշարձանի նշանակությունը ժողովրդի պատմության ու մշակույթի մեջ:

Ամեն մի ձեռագիր ոչ միայն անցյալի և իր ժամանակի մտածողությունն ու պատմությունն ամբարող հուշարձան է, այլ նաև իր ապրած տարիների, անցած դժվար ճանապարհի կենդանի վկան:

Այդպես են մանավանդ հայերեն ձեռագրերը, որոնցից շատերը այսօր միակ հայխոս վկան են իրենց ծննդավայր գրչության կենտրոնի՝ երբեմնի ծաղկած հայրենիքի, քարգավաճ մշակութային կենտրոնի, վանքի, գյուղի, քաղաքի, որոնք հիմա դարձել են խրված Հայրենիք, կործանված վանք, ավերված գյուղ՝ անշունչ, անառն: Ծառ ձեռագրեր մասնակից են եղել հաջողությունների փառաբա-

նության, կառուցումների նավակատիքի, կնունքի, պատկի, գավազանատվության: Եղել են նաև ավերածությունների ակամատեն, եղեռնագործությունների զոհ, կրել գերության տառապանքը, կորուստների ցավը, հոշոտվել, հաշմվել, կազմահան ու թերթակորույս քայլել դարերի միջով և էջերում պահած գանձը հասցրել մեր օրերը: Հայերեն ձեռագրերը բաժանել են իրենց ստեղծող ժողովրդի ճակատագիրը, որի ապացույցն է նաև ձեռագրական սփռույթը:

«Մեր ազգային ամենամեծ հարստությունը, որ ժառանգություն ենք ստացել մեր հայրերից, ձեռագրերի ժողովածուներն են: Եվ ուրախ ենք, որ այդ հարստության ամենամեծ մասը գտնվում է մեր Հայրենիքում», գրել է Գարեգին կթղ. Հովսեփյանը: Հիրավի, ձեռագրական փթիկարի կորուստներից հետո մեզ հասած ավելի քան երեսուն հազար ձեռագրերի ամենամեծ հավաքածուն սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանն է, տասնմեկ հազար ամբողջական ձեռագրերով և երեք հազար պատտիկներով ու հմայիվներով: Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռի մատենադարանի հազարանոց հավաքածուի հետ միասին այն կազմում է աշխարհի հայերեն ձեռագրերի՝ «մեր ազգային ամենամեծ հարստության» մոտավորապես կեսը:

*

* *

Մինչև տասներորդ դարը գրության թվականով հայերեն ութ ավետարան ունենք (այդքան էլ՝ թվականն անհայտ): Առաջին երկուսը՝ Մլքե թագուհու՝ 862 թ. (Վեներիկ ՆՁ 1144/86) և Լազարյան՝ 887 թ. (Մատենադարան ՆՁ 6200) իններորդ դարից են, մնացած վեցը՝ տասներորդ դարում են գրված. երկուսը Հայաստանի սահմաններից դուրս են գտնվում՝ Թարգմանչաձ 966 թ. (Բաթթմոր-ԱՄՆ), Ծորղուրթի՝ 974 թ. (Վրաստան), մյուս չորսը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (Աշոտ Հայոց Սպարապետի՝ 909 թ. (ՆՁ 6202), Սանասարյան՝ 985 թ. (ՆՁ 7735), Աբանչեյագործ՝ 988 թ. (ՆՁ 8906) և Էջմիածնի՝ 989 թ. (ՆՁ 2374): Այս մարգարտաշարի ամենաերիտասարդ շափուղան Էջմիածնի ավետարանն է, որի հազարամյակը լրանում է այս տարի¹:

Էջմիածնի ավետարանը հայերեն բոլոր ձեռագրերից տարբերվում է փղոսկրյա կազմով (որի պատճառով կոչվում է նաև «Էջմիածնի փղոսկրյա կազմով ավետարան») և գույգ էջերը նկարազարդ երկու թերթերով, որոնք պատկանել են ավելի հին մատյանի: Նախորդների համեմատությամբ աչքի է ընկնում «չստոյգ եւ ի հին արինակաց» ընդօրինակված լինելով, գրատեսակների բազմազանությամբ, գեղարվեստական զարդարվածությամբ և դրանց շերտերով, ավարտուն հիշատակարանով, ամբողջականությամբ և լավ պահվածությամբ:

Այս հատկանիշների համար ձեռագիրը դեռևս միջնադարում ընդօրինակվել է որպես «ընտիր և ստույգ» օրինակ, կոչվել «Մաղարդայի Ս. Նախավկայի նշանավոր ատետարան», իսկ Էջմիածնի ատետարանը, վերջից հետո՝ «Էջմիածնի ատետարան», միակը Սուրբ Աթոռի մատենադարանի հազարավոր ձեռագրերից, որ կրում է «Էջմիածնի» մականունը: Էջմիածնում ձեռագիրն արդեն գրավում է հայագետների ու արվեստաբանների ուշադրությունը: Մ. Բրոսսեն, ապա Դ. Ծահնագարյանը տալիս են ձեռագրի նկարագրությունը², արվեստին անդրադառնում են Ս. Ոսկարովը, Վ. Ստասուլը, 1891 թ. Յ. Ստրիգովսկին ստանձին մենագրություն է նվիրում Էջմիածնի ավետարանին³, իսկ Ֆ. Մակկերը Փարիզում 1920 թ. հրատարակում է լուսատիպ մամանահանությունը⁴: Հետագայում ձե-

Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի 1847 թ. ապրիլի 17-ի կոնդակով, մատենադարանապետ Հովհաննես Ծահնագարյանի ջանքերով և Մակար վրդ. Պետրոսյանի ձեռամբ (Ա. Սեդրակյան, Յովհաննես Ծահնագարյանի նկարագրությունը, Ս. Պետրոսյան, 1898 թ., էջ 127, 179),

² «Մայր ցուցակ մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի (կազմեց՝ Դանիել Ծահնագարյան), ծախիւք Յակոբայ վարժապետ Կարենեանց», Թիֆլիս, 1863, էջ 16: 222 համարի տակ կարդում ենք. «Աւետարան, երկաթագիր, մեծագիր, փղոսկրեայ կազմի, գրեալ ի մագաղաթի ի ստույգ և ի հին օրինակաց, ի վաղեւմն տեսուն Ստեփաննոսի՝ շինողի և մորթողի Նորավանք անուանեալ, ի տերութեան Աթաբակ Աշակցին, ի հայրապետութեան Գրիգորի: Գործերորդի Վահրամն գնեալ ընծայեալ է ի Մաղարդավանս Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի, ի Յովհաննիսէ, ի թովին Հայոց ՆԸԸ (989) ըստ թոռոյ Հռոմոց Չիւժ, յիմալեղական բոնակալութենէն ՉԶԹ, ի սկիզբն ի վերջն, գտանի յիշատակարան»:

³ J. Strzygowski, Das Et-chm'adzin—Ewangeliar.—Wien, 1891: (Թարգմանություն, Վիեննա, 1892 թ.):

¹ Այն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի մատենադարան է մոծվել Նախիջևանի գաղտնի Ծամբիժորի Մաղարդայ Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքից,

նագրին անդրադառնում են Վ. Լազարևը, Լ. Իորնովից, Ս. Տեր-Ներսեսյանը⁴ և ուրիշներ:

Ձեռագիր հուշարձանի ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը ինքը ձեռագիրն է՝ ձևով, գրանդություն, գրով, բովանդակությամբ, մանրանկարչությամբ, կազմով ու հիշատակարաններով:

Հիշատակարանները, որ գրվում են ձեռագիրը գրվելուց հետո և նրա գոյատևման ընթացքում, դառնում են ձեռագրի ստեղծման և դեգերումների պատմությունը. տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն ձեռագրի գրչության հանգամանքների, այլև ժամանակի կարևոր իրադարձությունների մասին:

Ոչ բոլոր ձեռագրերն են, որ ունեն հիշատակարաններ. հնագույնները չեն ունեցել, իսկ հետագայում գրվածների մեծ մասը ժամանակի ընթացքում կորցրել է դրանք, որովհետև հիշատակարանները տեղափոխված են լինում ձեռագրի վերջում: Էջմիածնի ավետարանը, քարեքախտաբար, պահպանել է իր հիշատակարանը: Ուստի սկսենք նրանից: Հիշատակարանը գրված է ստացողի՝ Ստեփանոսի անունից, Հովհաննես գրչի ձեռքով, ուր նախ փառաբանվում է վանքի հիմնադրողը և միաբանության հաստատողը, Սյունյաց Հայկազյան իշխանական տոհմից, Ստեփանոս կրոնավորը, որն իր հորեղբայրն էր, և որի աշակերտներից մեկն է եղել ինքը: Նրա մասին կարդում ենք. «...գոր եւ իմն պաակաւոր և հարազատ, մաքրութեամբ մարմնոյ և խաչակիր նահատակութեամբ թողեալ զհայրենական զքեղութիւնն քանոն կրանից միանձնաց եղեալ, յերկրի զանմարմնոցն քերեալ արիւնակ՝ ճոցին եղել հաղորդ, թողլով երկրի իւրայոցս աշակերտելոց արիւնակ գնացից կենաց պողոտային եւ սանդուղս ի Վերին Միովն, զանուանեալ նորս վանս՝ հիմնարկեալ ի առաջվայարան նոյնանուն իւր Աթոյ Նախավկային Ստեփանոսի»⁵:

Սյունյաց տան պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը ավելի հանգամանորեն է պատ-

մում իրողությունը: Վանքի հիմնադիր Ստեփանոսի հայրը՝ Գևորգը, Սիսական իշխանական տոհմից էր: Ամուսնանում է, իշխանական ունենում, հետո թողնում է աշխարհակալ ունենում, հետո թողնում է աշխարհական կյանքը և հոգևորական է դառնում: Ծառայում է Մաշտոց Եղևարացու մոտ, նրանից հետո տեղափոխվում է Երից վանք, որտեղ և մահանում է ու թաղվում:

Գևորգի որդի Ստեփանոսին մանկուց ուսման են տալիս աստվածային ծերերի մոտ: Նա կատարելության է հասնում գիտականորեն ու գործնականորեն և կոչվում քահանայական աստիճանի: Ապա փափագելով աստվածային մի գործի՝ կամենում է եկեղեցի շինել և այնտեղ կրոնավորների միաբանություն ու սպասավորների դասեր հաստատել... Կատարի վանքի հակառակ կողմը... Հրահատ իշխանի օժանդակությամբ եկեղեցի է կառուցում, ավելացնում եկեղեցական զավիթներ, սրահներ ու կրոնավորների բնակարաններ: Նավակատիքի է հրավիրում Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր Հակոբին, որը սահմանում է միաբանություն և շրջակա բոլոր վայրերը որպես կալվածք հատկացնում եկեղեցուն: Վանքի դիմաց հիմնում են բորոտանոցներ... և այսպես ամեն տեսակ հարմարանքներով և կարգ ու կանոնի հաստատումով վանքը ծաղկեցրեց հայոց երեք հարյուր ութսուն հինգ (936 թ.) թվականին: Այս իրողությունը հաստատվում է վերջերս գտնված վիմարձանագրությամբ⁶:

Հիշատակարանում Նորավանքի տեղը նշված չէ: Օրբելյանը այն հիշում է նախ հատվածի վերնագրում «Բղեն գավառի Նորավանքի կառուցման մասին» (Վանք շինութեան Նորավանքից որ ի գաւառին Բղենոյ), ապա՝ շարադրանքում. «Կատարի վանքի հակառակ կողմը, մի շատ գեղեցիկ ու վայելուչ տեղ է գտնվում երկու ձորերի միջև հարթ մի լեռնաբազկի վրա»⁷:

Իր վանական նորահիմն հաստատությունում «ինքը՝ երանելի, մարդկանց մեջ

⁴ F. Macler, L'Évangile Arménien, édition phototypique du manuscrit № 229 de la bibliothèque d'Etchmiadzine, Paris, 1920.

⁵ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Էջմիածնի ավետարանի սկզբի թերթերի մանրանկարների թվականը (գրված 1938 թ.) նույնի, 7-րդ դարի հայկական մանրանկարչությունը և Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները («Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975, էջ 31—55 և 56—68):

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 2874, էջ 380ա:

⁷ Սո. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 221:

⁸ Ս. Բարխուդարյան, «Էջմիածնի ավետարանի» գրչության վայրը», «Հանրապետական մատենադարան», № 4, Երևան, 1958, էջ 47:

⁹ Սո. Օրբելյան, նույն տեղում: Կատարի վանքը գտնվում է արևմտյան Բաղքի (Աճառան) Բեխ գյուղի դիմաց, Բղեն գավառը՝ Տաթևից հյուսիս-արևելք, Որոտան գետի աջ կողմում: Երբեմն Տաթևն էլ է մտել այդ գավառի մեջ («Դիվան հայ վիմագրության» պ. 2, Երևան, 1960, էջ 42:

անհամեմատելի Ստեփանոսն էլ, առաքինացան վարքով շատ տարիներ ապրելով ու հրեշտակակրոն առաքինությամբ անմարմիններին մարմնի բերելով և կյանքը պարզեցնելով նրանց»¹⁰ մեռավ 970 թ.¹⁰:

Նորավանքի հիմնադրությունից առաջ վերակառուցվել էր Սյունյաց միտրոպոլիտության նեղ և անշուք աթոռ Տաթևը: 895 թ. հիմքն է դրվում Տաթևի նոր Պողոս-Պետրոս առաքելոց եկեղեցու և կից շինությունների, որոնք ավարտվում են տասնամեկ տարի անց, 906 թվականին: Այդ ժամանակ Տաթևը «բոլոր վանքերից նշանավոր էր ոչ միայն շինություններով, այլև փայլում էր շուրջ հինգ հարյուր միաբանների կրոնավորական դասերով: Լի էր խորաբքին փիլիսոփաներով, երաժիշտ երգիչներով, ճոխ էր վարժարանը վարդապետական կրթությամբ: Կային նաև անհամեմատելի արվեստավոր նկարիչներ ու գրիչներ»¹¹:

Ստեփանոս կրոնավորը Նորավանքը հիմնելիս, անշուշտ, աչքի առաջ ուներ միտրոպոլիտ Տեր-Հովհաննեսի կառուցած Տաթևի վանական միաբանության օրինակը, որին հետևելով հիմնեց իր կրոնավորանոցը և, ի տարբերություն Հին Տաթևի, այն անվանեց «Նորս վանա»՝ նույնափսի դպրոցով, աշակերտներով, նկարիչներով ու գրիչներով:

Նորահիմն Նորավանքի դպրոցի աշակերտներից էր նրա հիմնադիր և առաջին առաջնորդ Ստեփանոսի եղբորորդի Ստեփանոսը: Սա փոխարինում է իր հորեղբորը և պատվիրում մի ավետարան Նորավանքի արդեն իր դպրոցի աշակերտների ընթերցանության համար: «Իսկ ես՝ յետին եւ ամենանուսատ Ստեփանոս մոլորական կրամատուր և անարժան քահանայ, նորին աշակերտ եւ եղբարորդի ոչ ըստ նորին արինակի, ալ լուծ մեղուցեալ, որ թեւէտ եւ ըստ սին եւ սնոտի խաբկանաց կենգալոս Հանրագնեա գոյ ասէին գիս, այլ եւս ըստ ճշմարտութեանն, որում եսն վկայեմ հեն անցան եւ վատթար եւ ետին քան զամենամ մարդիկ՝ ըստ շատ գործոց եւ անողորալ գնացից իմոց, սակարն քրիստոնեալ գոյ եւ գինք արեան մեծին Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի ոչ ուրանամ գիս:

Եւ արդ մեծաւ տարիմամբ ցանկացալ գոեւ զվսամափալ չորեքծագեան հոգեբուոյխ տառս սրբոց անտարանչացս ի օսարդ գերարփի վայելչութեան եկեղեցոյ,

ի սմա պարելոց մանկանց Նոր Սիովնի... որք ընթեռնուք զսա... յիշման արժանի արասիք զտարժանեալ մեղաք զհոգի իմ»¹²:

Ստ. Օրբելյանը Ստեփանոս քահանայի մասին գրում է. «Այնուհետև Նորավանքի միաբանության առաջնորդությունն ստանձնեց» նույն Ստեփանոսի եղբորորդի Քրիստափորը՝ այդ սուրբ հոր աշակերտը՝ ամբողջովին նմանվելով իր ուսուցչին»¹³: Այստեղ, հավանաբար, Քրիստափոր անունը շփոթված է Ստեփանոսի հետ:

Ինչպես տեսնում ենք, Էջմիածնի ավետարանի գրչության կենտրոնի հիմնադիր Ստեփանոսը և նրա եղբորորդի Ստեփանոսը՝ ավետարանի ստացողը, Հայկազուն իշխանական տան ժառանգներից են, որոնք 9—10-րդ դարերում ժառանգաբար իշխում էին Սյունիքի հյուսիս-արևմտյան մասի Գեղամա ծովի շուրջը գտնվող շրջանների վրա¹⁴: Այսպիսով Սյունյաց Հայկազուն իշխանական տոհմի ներկայացուցիչները միտրոպոլիտական աթոռ Տաթևի վարդապետարանից ոչ հեռու, նույն գավառում հիմնում են Նորավանքի եղբայրանոցը՝ դպրանոցով, որտեղ նույնպես եղել են «անհամեմատելի արվեստավոր նկարիչներ ու գրիչներ», ինչպես Տաթևում:

Վկա՝ Էջմիածնի ավետարանը:

*
* *

Էջմիածնի ավետարանը կազմված է 29,5×34,6 սմ մեծության մագաղաթյա շատ լավ մշակված հաստ թերթերից, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք մատուցված են մորթուց են պատրաստված և շատ նուրբ են: Սրանք հաճախ թանաքը ծծում են և հաջորդ էջը տեղ-տեղ անգրել է մնում, իսկ 227թ էջը ամբողջությամբ է անգրել: Յուրաքանչյուր ութ (կամ չորս իրար կից) թերթերից կազմված է պրակը: Պրակի առաջին թերթի ա էջի վերին լուսանցքի կենտրոնում նշանակված է պրականիչը՝ երկաթագրով: Պրակները նշանակված են հալոց այբուբենի հերթականությամբ և ոչ նրանց թվային արժեքով, ուստի ձեռագիրն ունի Ա.—Բ (28) պրակ, որն հավասար է 224 (28×8) թերթի: Ա. պրակից սկսվում է Մատթեոսի ավետարանը:

¹² Մատենադարան, ձեռ. № 2874, էջ 230ա—230բ:

¹³ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 222:

¹⁴ Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, Երևան, 1966, էջ 52, 53: Հմմտ. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 2-րդ, էջ 41—44:

¹⁰ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 222:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 22—23:

նը: Ա պրակին հախորդում է ութ թերթա-
նոց մի պրակ ևս, որը հնում սովորաբար
չէր պրակակալվում, որովհետև այն ավե-
տարանից դուրս էր: Այն պարունակում է
Եվսեբիոսի՝ Կարախանոսին ուղղված
Թուղթը, նրա կազմած համաքարքառը,
ինչպես նաև տերունական նկարներ: Ուս-
տի ունենք $224+8=232$ թերթ կամ 29 պը-
րակ: Այս եղել է ձեռագրի սկզբնական
թերթաքանակը: Վերջին 232-րդ թերթը,
ինչպես երևում է, անգրել է եղել, և անջա-
տել են: Երբ ձեռագրի մեջ երկու նկարա-
զարդ թերթ է մուծվել, բնականաբար, ձե-
ռագիրն ավելացել է երկու թերթով, որոնք
մուծված են վերջին Ռ-րդ պրակի մեջտե-
ղում, և որի պատճառով ութ թերթանոց
պրակը դարձել է տասը թերթանոց, և թեր-
թաքանակն էլ հասել $(232+2=)234$ -ի:
Ինչպես նշեցինք, վերջին պրակի վերջին
թերթը չկա. ուստի այժմ վերջին պրակը
տասի փոխարեն ունի 9 թերթ, և ձեռագրի
թերթերի իրական քանակը $(234-1=) 233$
է: Սակայն վերջին թերթի վրա գրված է 232
(մի թերթով պակաս): Թուրքմանությունը
էջմիածնում ձեռագրի թերթերը մատիտով
համարակալողից է գալիս, որը 155 հա-
մարը գրելուց հետո, 156-ը հաջորդի վրա
դնելու փոխարեն, նշանակում է նրանից
հետո եկող թերթի վրա և մի թերթ մնում
է՝ համարակալված¹⁵:

Սվետարանի հիմնական գիրք երկաթա-
գիրն է՝ երկայուն գրությամբ: Գրադաշտի
մեծությունը $23,4 \times 9$ սմ է, միջնադասանց-
քը՝ 2,2, վերինը՝ 3,5, արմատինը՝ 2,5, կող-
քի լուսանցքը՝ 6,8, իսկ ստորինը՝ 8,7 սմ,
որը ցրվացանկը գրելու համար է, և ունի
6 նեղ տողեր: Յուրաքանչյուր էջ ունի 20
տող, որոնք, ինչպես և պունագծերը, ար-
ված են ճշշումով:

Ձեռագրի առաջին թերթի զույգ էջերը
(1ա, 1բ) զբաղեցնում են Կարախանոսին
ուղղված Եվսեբիոս Կեսարացու Թուղթը
գրված շքեղ խորաններում, աղյուսակ
գրով: Հաջորդ յոթ խորաններում (2ա—
5ա) տեղավորված են համաքարքառի
տասը (Ա—Ժ) կանոնները: 5բ-ում տաղա-
վառիկն է՝ յոթս պուններով: Յա խորանում
Քրիստոսի նկարն է՝ Պողոս-Պետրոս ա-
ռաքյալների հետ. 6բ—7ա խորաններում
ավետարանիչներն են՝ զույգ-զույգ կանգ-
նած, ռազված մատանները ձախ ձեռքե-
րում, 7բ-ում՝ Աստվածամայրը Մանկան
հետ. 8ա-ում՝ Աբրահամի զոհաբերություն-

նը: Տբ-ն անգրել էջ է եղել, ուր հետագա-
յում ձեռագրի գնման հիշատակարանն է
գրված:

Ցա-ի վերին լուսանցքում մանրագիր
ավետարան ըստ Մատթեոսի: Լուսանցքի
կենտրոնում Ա պրակակիշն է՝ գրված վըր-
ծիմով: Հավանաբար նկարչի գործն է, որ
նույնպես ցույց է տալիս, թե նկարիչն ու
գրիչը միասին են աշխատել նույն վա-
րում:

Մատթեոսի ավետարանն ավարտվում է
71բ էջում: Մարկոսի ավետարանն զբա-
ղեցնում է 72ա—111բ 2-րդ պունակը: Դու-
կասի ավետարանը՝ 111բ—2-րդ պունակ—
176բ:

Յովհաննոս ավետարանը՝ 177ա—222ա,
որին հետևում է՝ «Փառք Սուրբ Երրորդու-
թեան յաիտենս առեն», «Յովհաննես գրե-
ցի աղաչեմ յիշել զիս», հիշատակագրու-
թունները, որոնցով էջն ավարտվում է:

Հաջորդ էջն անգրել է թանաքը ծծելու
պատճառով: Այս թերթով կհավում է պրա-
կը¹⁶:

Մյուս թերթը սկսվում է «Հիշատակա-
րան» մանրագիր խորագիր ունեցող գըր-
խավոր հիշատակարանով: Հիշատակա-
րանները սովորաբար սկսվում են
«Փառք»-ով, բայց այստեղ «Փառք» չկա:
Բաճն այն է, որ «Փառք» արդեն գրվել էր
ձեռագրի վերջում¹⁷: «Փառք»-ով փառա-
բանվում էր Սուրբ Երրորդությունը, որ
կառողություն էր տվել գրչին կամ հեղի-
նակին ձեռագիրը կամ ստեղծագործությու-
նը ավարտելու: Հետագայում այն դառնում
է ձեռագրի Հիշատակարանի սկիզբ, ուր
դարձյալ փառաբանվում է Սուրբ Երրոր-
դությունը ավարտի հասնելու հնարավո-
րություն տալու համար:

Հիշատակարանին (230ա—231ա) հա-
ջորդում է «Աւետարանացոյցը» կամ «Տա-
նագոյցը» առանց խորագրի (էջ 231ա—
232բ): Սրանցով ավարտվում է ձեռագի-
րը:

¹⁶ Այստեղ հետագայում մուծվել են մանրանկար-
ված զույգ թերթերը՝ փրկված 6-րդ դարում ստեղծ-
ված ձեռագրից, որոնք կրում են 228, 229 թերթա-
համարները:

¹⁷ Հնագույն ձեռագրերը հիշատակարան չէին ու-
նենում: Նրանք ավարտվում էին «Փառքի» մի հա-
խադասությամբ: Առաջին գրիչները չէին համար-
ձակվում իրենց անունը դրոշմել Ս. Գրքում: Այդ-
պես է վարվել նաև Մեսրոպ Մաշտոցը, որի ար-
տագրած ձեռագրի մասին կարդում ենք. «առեին
ստանդությունն գրեալ ձեռամբ սրբոյն Մատթովայ
վարդապետի և թարգմանչի» (ձեռ. № 10434, էջ
287ա):

¹⁵ Թերթահամարները չխախտելու համար այդ
թերթերն ունեն այսպիսի էջակալում. 155 (ա, բ),
156ա, 156բ, 156գ, 156դ: Նշանակում է՝ 156ա—
156բ էջերը բաց մնացած թերթին են:

*
*
*

Էջմիածնի ավետարանն ունի Եվսեբիոս Կեսարացու համաբարբառն ու հատածումները: Առաջինը տեղավորված է սկզբում, գեղեցիկ նկարազարդված խորանների մեջ, երկրորդը՝ բնագրի լուսանցքներում: «Թիք» կամ «գլուխք»-ը նշանակված են գլուխների դիմաց, լուսանցքում, մանրագրով, յուրաքանչյուր ավետարանինը առանձին, հերթական համարակարգով: Ստորին լուսանցքում յուրաքանչյուր էջի համաբարբառն է՝ դարձյալ մանրագրով, որոնք կոչվում են «ցրուացանկք»:

«Աւետարանք գլխաւորքը»-ը (երբեմն՝ «նշանագիրք», «ընթերցումք») սկսվում են մեծ գլխագրով, որի դիմաց դրվում է բաժանարարը՝ մոտավորապես կրկնակի սլատվանշանի ձևով: Սրանք հետագայում փոխարինվում են լուսանցազարդերով, իսկ գլխագրերը՝ զարդագրերով: «Տունք»-ը սկսվում են մոտ տողից, գրության տառերից մի քիչ մեծ գրերով և ավարտվում ավարտանշաններով: Վերջապես՝ «Վկայութիւնք»-ը, որոնք Հին Կտակարանից բաղվածքներ են: Սրանց տողերի դիմաց, լուսանցքում, դրվում են տգրկիկներ կամ ստորակետի նշաններ:

Մեր ձեռագրերում վկայությունները հերթական համարներով նշված են միայն Վեհափառի ավետարանում, (պահպանվել են վկ. Ա.—վկ. ԺԱ. համարները)¹⁸:

Հովհաննես գրիչը ձեռագիրը գրելով ստույգ և հին օրինակներից, պահպանել է ընդօրինակության հնագույն ձևը, այսինքն՝ «Տետր ընդ տետրի, թուղթ ընդ թղթի, տող ընդ տողի, էջ ընդ էջի և այլ ամենայն որպիսութեան արհեստն՝ որպես նոյնն»¹⁹ ինչպես կարդում ենք ընտիր օրինակից արտագրված ձեռագրի մի հիշատակարանում և շատ ակնառու տեսնում Վեհափառի և մյուս հնագույն ավետարաններում²⁰:

Պահպանված են գաղափար-օրինակի լուսանցազրույթումները, որոնց մի մասն առնված է շրջանակների մեջ, մյուսը՝ ոչ: Այս ապացույց է, որ գրիչն օգտագործել է մեկից ավելի օրինակ, և լուսանցազրույթումների տարբեր ձևերը դրա հետևանքն են²¹:

Հովհաննես գրիչը վարժ և հմուտ արվեստավոր է եղել: Ամբողջ ավետարանը գրել է շատ կանոնավոր երկաթագրով, միագիծ տողի վրա (և ոչ զուգ տողերի միջև), հավասար բարձրությամբ, առանց բառանշատման, բացի բացատներից և կետերի տեղերից: Տողագծերը միմյանցից 1 սմ հեռավորություն ունեն: Ավելի մեծ երկաթագրով է գրել տնագլուխները, որոնք սկսվում են մոտ տողից: Սրանցից մեծ են ընթերցվածների կամ գլխավոր ավետարանների երկաթագրերը, իսկ ավետարանների սկզբնատառերը իսկապես գիսագրեր են, զարդագրի մեծամկտը: Ինչպես այս վերջին, այնպես էլ ընթերցվածների գլխագրերը որոշ ոճավորում ունեն. մի կամ երկու ծալերից գծված են շատ մուրր արմավենիկներ: Սրանցով, մասնավորապես ավետարանների վերնագրերն ու ավարտագրերը շրջափակող գծիկներով ավարտվում է Հովհաննես գրչի կատարած զարդարանքը: Թվերի կամ գլուխների համարների, գրվացանկի, սրբազրույթումների, ինչպես մասնավորապես լուսանցազրույթի գրության համար գրիչն օգտագործել է և՛ աղյուսակ գիծ, և՛ բոլորագիր, և՛ շղագիր. փաստորեն այն բոլոր օրատեսակները, որ ստեղծել է Մեսրոպ Մաշտոցը: Այս տեսակետից Էջմիածնի ավետարանը բոլոր գրատեսակների 10-րդ դարում ու նրանից առաջ օտոժանված լինելու լավագույն փաստերից է:

Հովհաննես գրիչն օգտագործում է զույգ լեւո, որպես ավարտակետ, երբեմն էլ նրան և գետով տգրկիկ՝ հորիզոնական, մի լեւո, որ դրվում է տողի մեջտեղում կամ մեծում, որպես վերնակետ, մասնատրակետ: Բացականչական նշանը դրվում է

¹⁸ Ա. Մաթևոսյան, Վեհափառի ավետարանը, «Էջմիածին», 1978, Ե, էջ 34—48:

¹⁹ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Մխիթարեան մատենադարանին, ի Վեհափառի, հ. Ա, Վեհափառի, 1914, էջ 784:

²⁰ Որ Հովհաննես գրիչն այդպես է ընդօրինակել, երևում է ամեն մի էջից, որ սյունակի շրջանակներում չտեղավորված տողի ավելացրած տառերը ոչ թե տեղափոխվում են հաջորդ տող, այլ՝ նույն տողի շարունակություն են դառնում լուսանցքում փոքրացած կամ տողից վեր՝ տողամիջում:

²¹ Ինչպես հայտնի է, հետագայում այդ լուսանցազրույթումները մուծվում են բնագրում, փոփոխություններ են տեղի ունենում առոգանության ու կետադրության նշանակման մեջ: Սակայն գաղափար-օրինակի նշանակությունը միշտ մնում է գերադասելի: Դրանցից հետագայում սրբագրում են ձեռագրեր: Հայտնի են Սաղմոսարանի՝ Սարկավագի, ապա Հովհաննես Գառնեցու և Վարդան Արեվիցու սրբազրույթումները, Ավետարանի՝ Գրիգոր Մուրղանցու, Աստվածաշնչի՝ Գևորգ Սկևազու և այլ սրբազրույթումներ:

բացականչվող վանկի համապատասխան գրի վրա, իսկ պատվագրված քառերում՝ պատվի վրա: Ի նախդիրի վրա դրվում է երկու կետ, ուրիշի խոսքի դիմաց՝ տգրկիկ: Այս վերջինը օգտագործվում է մասն սխալը ցույց տալու և սրբագրությունը նշելու համար:

Գրություններից երկուսն է, որ Հովհաննեսն օգտագործել է տարբեր լայնության մի քանի գրիչներ՝ էջն ավարտելու համար: Դա շատ ցատում երևում է մասնավորապես Ավետարանացույցի գրության մեջ:

Ավետարանացույցը կամ Տոնացույցը ծիսական գրականության երկերից է, որ նշված են տոները և տոնական ծիսակատարությունները: Էջմիածնի ավետարանում պահպանվածը հնագույն մոտիվ է, որին նրանից առաջ եղած ավետարաններում չենք հանդիպել²²:

Ձեռագրի առաջին արժանիքը, ինչպես նշվում է հիշատակարանում, «խոյոց և ի հին լարինակաց» արտագրված լինելն է:

Սուրբ Մեսրոպ թարգմանչի «ձեռամբ գրեալ» ավետարանն ընդօրինակում էին «մանասանդ վասն ստուգութեան և ընտրութեան քանի, եւ հրամանի, եւ տնհատի, եւ ամենայն արուեստի»²³: Այդպիսին էր վերաբերմունքը նաև Սահակ Պարթևի ընդօրինակածի նկատմամբ («ի ստույգ եւ լընտիր գաղափարէ Սրբոյն Սահակայ թարգմանչի»)²⁴: Սրանք էին ավետարանի ընտիր և ստույգ օրինակները մինչև 10-րդ դարը:

Ինչպես ցույց տվեց Էջմիածնի ավետարանի մասնակի համեմատությունը Մեսրոպ Մաշտոցի գաղափարից ընդօրինակված ավետարանի հետ, դրանք համաձայն են միմյանց, ուրեմն նույն շառավիղին են պատկանում:

1427 թվականին գրիչ Գրիգոր Արծկեցին ավարտում է մի ավետարան «ի գաւառոս Ծամբի ձորոյ, ի մենաստանիս» որ մակնունամբ Մաղարդայ վանք կոչի... ի լաւ և լընտիր արիմակէ...

²² Ցուցակում նշվում են տոներ, համապատասխան ավետարանի անունը (մանրագիր), կատարված քաղվածքի սկիզբն ու վերջը:

Սկիզբը. 281բ, «ի տաններորդ ժամու եղանն ի հովանոցն եւ ընթեռնու: (Սովորական մեծության գիր) ավետարան ըստ Դուկայ (մանրագիր). Եւ հովիւք էին ի տեղոջ վերջին (մանրագիր). Որպէս եւ պատմեցաւ նոցա»:

²³ Մատենադարան, ձ. № 10434, էջ 286բ:

²⁴ Մատենադարան, ձ. № 6764, էջ 20ա:

Ահա և մի սրբագրություն (ոչ թե ընդօրինակություն) Մաղարդայ վանքի ստույգ օրինակից, որ կատարվել է 1636 թվականին:

Սյունյաց Արիստակես բարունապետը Բոնակոթ գոտում մի ավետարան է գրել տալիս Մաղարդայ վանքին նվիրելու համար: Պարզվում է, որ այն սխալաշատ է, այնպես որ «վասն սխալութեան տրա ոչ արժանի համարեցաք կոչել զանուն գծողին»²⁵, գրում է հիշատակագիրը և շարունակում. «Եւ ես... Աստուածատուր... իրիցուկ ծառայ Արիստակէս վարդապետի, և հրամանաւ տորին քազում և խիստ աշխատութեամբ սրբազրեցի զաս»: Դրանից հետո միայն նվիրում են ձեռագիրը Մաղարդայ վանքին... «Եւ Արիստակէս վարդապետս ետու լիշատակ զսուրբ Աւետարանս Ծամբա ձորոյ ի դուռն Ս. Աստուածածնին... Ս. Ստեփանոս Նախավկային...»²⁶:

Սույն ձեռագիրը (Մատենադարան, № 2656) համեմատեցինք Էջմիածնի ավետարանի հետ, իսկ վերջինս՝ Մեսրոպյան գաղափարից կատարված ընդօրինակության հետ:

Համեմատությունից պարզվեց նախ, որ Էջմիածնի ավետարանը իսկապես ընդօրինակված է Մեսրոպյան ստույգ և հին օրինակի շառավիղներից, կամ այն եղել է գաղափարներից մեկը²⁷, և ապա՝ որ Աստվածատուրը Բոնակոթում գրված ավետարանը «քազում և խիստ աշխատութեամբ» սրբագրել է Էջմիածնի ավետարանի հետ համեմատելով²⁸:

Այս ցույց է տալիս վերջապես, որ Բղեն Նորավանքը, հիրավի, եղել է գրչության արվեստի մի հզոր կենտրոն՝ հարուստ մատենադարանով, առաջնակարգ

²⁵ Գրչի անունը, որ հիշվում էր 225բ էջում, ջրնշել են:

²⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 2656, էջ 288ա, 225բ:

²⁷ Ձեռագիրը երբեմն արտագրում կամ սրբագրում էին մի քանի օրինակից: Ավագ գրիչը հիշում է Սահակին, «զի շնորհեաց մեզ օրինակ ընտիր... զՍամուկն... որ կրկին այլ արիմակ, որ ստույգեցաք, զԿարապետ քահանայն, որ միտ արիմակ այլ շնորհեաց, որ կոչի Մուրդանեցի... Յորժամ աւարտումն հասաւ, եղաք զերիս ընտիր և անուանի աւետարանքս և ստույգեցաք որ մին շառաւիղաք էին գրած» (Մատենադարան, ձեռ. № 280, էջ 284բ, 1310 թ.):

²⁸ Հանի որ Մեսրոպյան (10434) և Էջմիածնի (2874) օրինակները նույն շառավիղից են, քաղվածքը բերում ենք մեկ անգամ, որի սկզբում դնում № 10434, իսկ վերջում՝ 2874 ձեռագրերի էջերը:

սանցքում: Պրականիշերի շուրջ եղած գունավոր շրջանակները հետագայում են արված, ընթերցվածների շրջանագարդերի հետ միաժամանակ, ուրիշ ծաղկողի կողմից, ամենայն հավանականությամբ ԺԲ դարում:

Ճեռագրի առաջին թերթի զույգ էջերը զբաղեցնում է Եվսեբիոս Կեսարացու թուղթը՝ ուղղված Կարպիանոսին (1ա, բ): Օքել խորանի մեջ գրադաշտում գեղեցիկ աղյուսակ գրով և մուգ թանաքով շարադրված է նամակը. Ամուլն Աղեկսանդրացու... առանց խորագրի և զբաղեցնում է 29 (+2 տող քերված): Մյուս էջում շարունակությունն է՝ նույն գրով, բաց դեղնավուն թանաքով և զբաղեցնում է 22 տող. ուստի տառերը մի փոքր մեծ են: Պարզվում է, որ թղթի գրիչ-նկարողը առաջին երեսը նույնպես դեղնավուն թանաքով է գրել, բայց սխալ է թույլ տվել (հավանաբար մի քանի տող կրկնել է), ուստի պատճառով ամբողջ գրադաշտը քերել է, ապա վերնագիրը գրել խորանի վերևում, էջի վերին լուսանցքում, մի տողի վրա՝ «Եւսեբիոս Կարպիանոսի սիրելոյ եղբար ի տէր ողջուն» (աժմ եզրը սուսընձած կտորի տակ ծածկված է): Իսկ նամակը գրել է խորանի մեջ՝ քերածի վրա և թանաքով, ավելի խիտ և համեմատաբար մանր գրով, այնպես որ մերթնից երկու տող մնացել է ազատ, անկրկնագիր: Փաստորեն այս էջը մեզ հայտնի ամենահին կրկնագիրն է հայերեն ձեռագրերի մեջ:

Հաջորդ հինգ էջերում համաբարբառի խորաններն են, որոնցում տեղավորված են Ա.—Ժ կանոնները: Մեզ հայտնի թվագիր հնագույն համաբարբառն է սա, որ հասել է մեզ ամբողջությամբ և արժանացել յուրջ ուսումնասիրության՝ համարվելով համաբարբառի հնագույն և ինքնատիպ նմուշներից մեկը²⁹:

Կանոնների խորանը եզրափակում է չորս սյուններից կազմված չքեղ տաղավառիկը: Խոյակների վրա հանգչում է կորած և կտոր, որին պատկում է երկրագունդը՝ խաչո վրան:

Ուսումնասիրելով Էջմիածնի ավետարանի զարդանկարված կամարները, Ս. Տեր-Ներսեսյանը գտնում է, որ աղայսիք կան և՛ հայկական, և՛ բյուզանդական ձեռագրերում և ունեն օարդանկարման մի ընդհանուր ձև. որը նմանվում է Ռաբուլաի ավետարանում կիրառվածին: Էջմիածնի

ավետարանի մանրանկարները նմանվում են ոչ միայն 9-րդ և 10-րդ դարերի հայկական, այլ և նույն ժամանակաշրջանի բյուզանդական ձեռագրերին... ուրեմն նրանցում երևում են ոչ թե 6-րդ դարի սիրիական մանրանկարներին բնորոշ գծեր, այլ՝ 9-րդ և 10-րդ դարերի հայկական ու բյուզանդական ձեռագրերին հատուկ նկարագիրը³⁰:

Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները կազմում են ամբողջական մի նկարաշար: Ամենից առաջ պատկերված է Քրիստոսը՝ բազմած գահին, երկու սրբերի միջև, որոնք թերևս Պետրոսն ու Պողոսն են: Հետևում են ավետարանիչների, Տիրամոր ու Մանուկի և, ի վերջո, Իսահակի զոհաբերության նկարները: Այսպիսով նկարների շարքն ավարտվում է ֆիգուրներով. նախ՝ գրքի հերոսին, որ Քրիստոսն է, ապա՝ գալիս են հեղինակները, այսինքն՝ ավետարանիչները:

Բուն նկարազարդումը ի հաշտ է գալիս հաջորդ երկու մանրանկարներում, որոնք ամփոփում են գրքի բովանդակությունն ու խորհրդանշում քրիստոնեական կրոնի և ուսմունքի հիմնական երկու սկզբունքները՝ «Աղոթող Տիրամայրը մանուկ Հիսուսի հետ», որպես մարդկության խորհրդանշան, և «Իսահակի զոհաբերությունը», իբրև խաչելության և փրկության խորհրդանշան:

Էջմիածնի ավետարանի պատմողական, պատմական բնույթի նկարաշարը Ս. Տեր-Ներսեսյանը համարում է խորհրդանշական նկարազարդում, որը պետք է Հայաստանում լայն ճանաչում գտած լինեք ավելի վաղ, քան 10-րդ դարը: «Այն հանգամանքը, որ նա շարունակել է օգտագործել Հայաստանում, նրա արվեստի հնամենի էությանը համապատասխանող մի հատկանիշ է... որ Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները ոչ թե արտասովոր նմուշներ են, այլ, ընդհակառակը, լիովին համապատասխանում են Հայաստանի նկարչական այն ժամանակաշրջանի ժառանգությանը»³¹:

²⁹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Էջմիածնի ավետարանի սկզբի թերթերի մանրանկարների թվականը, «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975, էջ 34: Հեղինակը նույն տեղում ծանոթագրում է. «Սույն բացատրության համար պարտական ենք պրոֆ. Գ. Միլլեին: Տաղավառիկը, հավանաբար, նույնպես նույն գաղափարի հետ է առնչվում, այն թերևս ներկայացրել է սրբավայրը, որտեղ կատարվում է զոհաբերությունը»:

³¹ Նույն տեղում, էջ 49, 51,

²⁹ Carl Nordenfalk, Die Spätantiken Kanonafeln, Textband, Göttenborg, 1938:

Օիշտ է նկատում Ա. Տեր-Ներսեսյանը, որ մոտավորապես 11—12-րդ դարերից սկսած, հայկական ձեռագրերում ավետարանի տեքստը կանոնավորապես բաժանվում էր գլուխների, ընդ որում յուրաքանչյուրն ունենում էր զարդագիր սկզբնատառ, իսկ հարակից լուսանցքում նկարված էր լինում գլխի համարը ցույց տվող մի զարդանկար: Էջմիածնի ավետարանում զարդանկարների անկանոնությունից ու զարդագիր սկզբնատառերի բացակայությունից ելնելով՝ հեղինակը գտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ տեքստը գլուխների բաժանված չի եղել: «Մեզ հայտնի չէ,— գրում է նա,— թե հայերեն ձեռագիր ավետարանները երբ են ծիսական օգտագործման նպատակով եւթարկվել նման մասնատումների: Հնագույն շրջանի մի քանի ձեռագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 10-րդ դարում այն դեռևս սովորույթ չէր դարձել»³²: Վկայակոչել է Լազարյան, Մլքե թագուհու և Բրիտանական թանգարանի 10-րդ դարի ավետարանները:

Նկատենք, սակայն, որ «Ավետարանի տեքստը կանոնավորապես բաժանված էր գլուխների» Եվսեբիոս Կեսարացու ձեռքով, և դրանք նշանակվում էին լուսանցքում բաժանարարներով: Լազարյան ավետարանը նույնպես այդպիսի նշանակումներ ունի, որոնք երևում են նաև լուսատիպ նմանահամության մեջ³³: Հետագայում է դրվել լուսանցքների զարդանկարը այդ բաժանարարի տեղում, նրա վրա, կամ նրա մոտ: Այդպես է նաև Էջմիածնի ավետարանում. շրջանակները և նրանց մեջ գրված թվերը ԺԱ կամ հաջորդ դարից են և Հովհաննեսին չեն պատկանում, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա. Տեր-Ներսեսյանը: Բայց բաժանարարներով նշված են գլխավոր ավետարանները Հովհաննես գրչի ձեռքով. նրան են պատկանում ինչպես գլխահամարները, այնպես էլ ցրվացանկի գրությունները, որոնք գրված են տարբեր գրիչ-գործիքներով: Այդ նույն գոերով է գրված Տոնացույցը խառն կամ շղագրով, որից հետո էլ Հովհաննեսը գրել է վերջին հիշատակագրությունը՝ երկաթագրով, ապա առ կազմվում և հանձնվում է Բղենո Նորավանդին «ի վայելումն մանկանց Նոր Սիոնի»:

³² Ա. Տեր-Ներսեսյան, Էջմիածնի ավետարանի սկզբի թերթերի մանրանկարների թվականը, «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975, էջ 34:

³³ Անտարան, լուսատիպ նմանահամություն, Մոսկվա, 1899, էջ... 211ա, 214ա, 222ա, 223ա, 224ա, 226ա, 227 ...

*
*

Մի քանի խոսք գույգ թերթերի մասին. ինչպես ասացինք, այժմ դրանք, որպես միմյանց կից թերթեր, գտնվում են ձեռագրի վերջին պրակի մեջտեղում (228, 229 թերթ): Հնարավոր է, որ դրանք միմյանց հաջորդող թերթեր են եղել, ինչպես երևում է նկարների բովանդակությունից, բայց իրար կից չեն եղել, այլպես դրանք կրկին կից դարձնելու հարկ չէր լինի: Բանն այն է, որ 4—5 ա մ լայնություն ունեցող կաշվի երկու կողմերին թելով ամուր կարելով թերթերը՝ կցել են միմյանց և ծալելով կարել պրակի մեջտեղում: Այդուհանդերձ, դրանք դարձյալ փոքր են բուն ձեռագրի թերթերից: Մեջտեղի կաշին և՛ մշակմամբ, և՛ տեսքով տարբերվում է թերթերից: Այս թերթերի բնությունն է նվիրված Սիրարիի Տեր-Ներսեսյանի «7-րդ դարի հայկական մանրանկարչությունը և Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները» ուսումնասիրությունը³⁴: Վերջին երեսուն տարիներին կատարված աշխատանքները, ինչպես և հուշարձանների ու գրական սկզբնաղբյուրների առավել ուշադիր ուսումնասիրությունն հեղինակին բերել են այն համոզման, որ դեռևս շատ վաղ ժամանակներում հայկական եկեղեցիները զարդարված են եղել կրոնական թեմաներ պատկերող որմնանկարներով³⁵: Այնուհետև, քննելով այդ որմնանկարներն ու սկզբնաղբյուրները, գիտնականը եզրակացնում է. «Անտարանույն աճիրաժեշտ է հայերին վերագրել այս բարձրորակ մանրանկարները ու հավաստել, որ դեռ վաղ ժամանակներից նկարազարդման արվեստը Հայաստանում ունեցել է հանճարեղ մշակում»:

Նշված մանրանկարների ստեղծած հետաքրքրությունը դուրս է գալիս տեղական կամ ազգային շրջանակներից, որովհետև դրանք վկայում են ավետարանի նկարազարդման մի այնպիսի տիպի մասին, որից այդ մուշ չի պահպանվել³⁶:

Ինչպես տեսանք, Էջմիածնի ավետարանից, որպես ստույգ և ընտիր օրինակից, ընդօրինակություններ և սրբագրություններ են կատարել Մաղարդա վանքում: Բայց ընդօրինակության արժանի է համարվել ոչ միայն ավետարանի բնագի-

³⁴ Սիրարիի Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, էջ 56—63:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 56:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 58:

րը, այլև՝ ակարները... որմերի վրա, որպես որմնաքանդակներ:

Ավետարանը գրվելուց յոթանասուներեք տարի անց, 1068 թ., կառուցվում են այժմ կիսականգուն հուշարձաններ, որոնք, «բացի ճարտարապետական ինքնատիպ և բարձրարվեստ գործ լինելուց, իրենց զարդաքանդակների առատությամբ և վարպետությամբ արվեստի մեծարժեք նմուշներ են: Դրանցից առանձնապես հետաքրքիր և ձեռագրի մանրանկարների հետ առավել առնչություն ունեցողները սրբաքանդակներ են», գրում է Ս. Բարխուդարյանը³⁷: Ապա, համեմատելով քանդակներն ու ավետարանի մանրանկարները, նա նկատում է շատ սերտ կապ և նմանություն ոչ միայն նրանց ընդհանուր, կրոնական բովանդակության, այլև պուժենների դասավորության, քանդակների և մանրանկարների ֆոների ճարտարապետական և օրնամենտալ ձևավորման, ֆիգուրների մանրամասների անհամաչափության, դիմագծերի սառնության և գրեթե անշարժության մեջ: Երկու դեպքում էլ ֆիգուրների մանրամասները—մատներ, եղունգ-

ներ, մագեր, նույնպես և զգեստների մանրամասներ—մշակված են քծախնդրությամբ, իսկ ձեռագրի մանրամասների ֆոնի պայտաձև կամարներով խորանները, միևնույն կոմպոզիցիայի զուգ ֆիգուրները զուգ խորանների մեջ դնելը, հարդարանքի մեջ մեանդրի զանազան այլաձևությունների օգտագործումը սերտորեն առնչվում են թե՛ բարձրաքանդակներին, թե՛ հուշարձանի մուտքերի կամարներին և թե՛ նրանց շրջանակները զարդարող մեանդրի վերին աստիճանի վարպետորեն քանդակված և այլաձև օրինակներին:

«Ընդհանուր առմամբ,— եզրակացնում է հեղինակը,— հուշարձանի պատկերաքանդակները գրաֆիկ ու գրքաին են և մանրանկարից օրինակված լինելու տպավորություն են թողնում»³⁸:

Իսկ հետագայում մուծված թերթերից Մոզերի երկրպագությունն նկարից արտաներված է հենց Էջմիածնի ավետարանի 10ա էջի ստորին լուսանցքում ԺԲ դարի մի նկարչի ձեռքով: Այդ ժամանակ են կատարված մյուս լուսանցագրերն ու լուսանցանկարները:

(Ծարունակելի)

³⁷ Ս. Բարխուդարյան, «Էջմիածնի ավետարանի» գրչության վայրը, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, № 4, 1958, էջ 48:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 58—59: